

France M. Dolinar

PROTIREFORMACIJA V NOTRANJEAVSTRIJSKIH DEŽELAH IN USODA PROTESTANTOV

Ob koncu zasedanja državnega zbora v Augsburgu, 25. septembra 1555, so med drugimi sklepi objavili tudi določila t. i. augsburškega verskega miru. Ta je državnim stanovom, ne pa tudi njihovim podložnikom, zagotavljal pravico izbirati med katoliško in luteransko veroizpovedjo, medtem ko je druge veroizpovedi izključeval (člen 3–5).¹ O toleranci in svobodi vesti v tem dokumentu ni govora. Ravno nasprotno: deželni gospod je z njim dobil pravico določati veroizpoved podanikov v svoji deželi. Med pogajANJI večkrat izgovorjeni stavek »*Ubi unus dominus, ibi una sit religio*« se je na podlagi besedila luteranskega kanonista Joachima Stefanija iz leta 1612 preoblikoval v današnjo splošno uporabljeno obliko »*Cuius regio, eius et religio*«.²

S tem je augsburški verski mir dal pravno podlago za sobivanje dveh različnih veroizpovedi znotraj cesarstva, katoliške in luteranske, hkrati pa potrdil enokonfesionalnost posameznih dežel v cesarstvu po srednjeveškem načelu, da enotnost religije zagotavlja enotnost dežele. Pravica deželnega gospoda, da določa veroizpoved svojih

1 *Der Augsburger Religionsfrieden zwischen König Ferdinand I. im Namen Karls V. und den katholischen und protestantischen Reichsständen*, v: Eberhart Büsser – Michael Neher, Arbeitsbuch Geschichte, Neuzeit, Band I, (16. bis 18. Jahrhundert), Quellen, München 1977, 194–200.

2 »*Ut et ideo hodie religionem cohaerere dici potest, ut cuius sit regio, hoc est ducatus, principatus, territorium seu jus territorii, eius etiam sit religio, hoc est jus episcopale seu iurisdictio spiritualis*«. Joachim Stephani, *Institutiones iuris Canonici*, Freiburg 1612, citirano po: Erwin Iserloh – Josef Glazik – Hubert Jedin, *Reformation, Katholische Reform und Gegenreformation* (Handbuch der Kirchengeschichte IV), Freiburg 1967, 309–310, op. 27.

podanikov, je okrepila njegov položaj nasproti deželnim stanovom v razvojnem procesu k absolutističnemu preoblikovanju države.

V pisanem konglomeratu habsburških dednih dežel v jugovzhodnem delu cesarstva so notranjeavstrijske dežele predstavljale določeno specifično enoto. Od leta 1522 jim je vladal mlajši brat cesarja Karla V. (1500–1557, cesar 1519–1556) nadvojvoda Ferdinand I. (1503–1564).³ Ferdinand že na začetku protestantom ni bil naklonjen, in sicer ne toliko iz verskih, ampak bolj iz političnih razlogov. Protestantski stanovi bi namreč s svojimi verskimi privilegiji lahko oslabili njegovo politično moč in s tem postavili pod vprašaj enotnost njegove »nacionalno« tako raznolike države.

Luthrova zahteva po temeljiti prenovi Cerkve je bila upravičena in nujna. Zahteva po temeljiti prenovi je bila v Cerkvi navzoča že vse od visokega srednjega veka daje. Do razlik med zagovorniki reforme je prihajalo pri vprašanju, v kakšnem obsegu sme, oziroma mora prenova poseči na teološko in disciplinsko področje Cerkve. Osrednja teološka vprašanja so se osredotočila na problem človekovega opravičenja, resnične Kristusove navzočnosti v zakramentu evharistije, zahtevo po laičnem kelihu in bogoslužju v narodnem jeziku. Na področju cerkvene discipline so postavili pod vprašaj primat rimskega papeža, duhovniški celibat in upravičenost redovništva. Luthrove ideje so se bliskovito širile s pomočjo tiskane besede. Ostre razprave med katoliškimi in protestantskimi teologi so se kmalu prenesle tudi na politično področje. Od augsburškega verskega miru dalje je bila odločitev za eno od obeh pravno priznanih veroizpovedi znotraj cesarstva izrazito politična odločitev.

Ko govorimo o protireformaciji, moramo nujno upoštevati predvsem dva vidika: notranjecerkveno prenovo in politično rekatolizacijo dežele. Katoliška Cerkev je na tridentinskem koncilu kritično razmislila o svoji identiteti, se notranje okrepila in položila temelje teološki jasnosti in disciplinski enotnosti. Z novo generacijo škofov in v t. i. tridentinskih semeniščih oblikovanih duhovnikov si je Cerkev med verniki zopet utrdila svojo samozavest. Cerkveno prenovo je Sveti

3 Od 1521/22 nadvojvoda avstrijskih dednih dežel, 1526 madžarski in češki kralj, 1531 rimski kralj, 1556 cesar.

sedež nadzoroval z rednimi vizitacijami škofij, rednimi poročili (*Relationes ad Limina*) in obiski škofov v Rimu (*Visitationes ad Limina Apostolorum*) in predvsem prek papeških nuncijev v posameznih deželah. Slednji so bili hkrati v službi izgradnje centralistično-absolutističnega vladanja papeža, ne samo kot suverena Cerkvene države, ampak tudi kot vrhovnega poglavarja katoliške Cerkve. V Gradcu je bila nunciatura odprta leta 1580.

V procesu prenove Cerkve je imel pomembno vlogo leta 1540 ustanovljeni jezuitski red. Po zaslugi Ferdinandovega spovednika in ljubljanskega škofa Urbana Textorja (1543 – 1558), osebnega prijatelja Ignacija Lojolskega, so prišli jezuiti leta 1542 kot pridigarji na Dunaj in tam leta 1551 ustanovili svoj kolegij. Sledili so kolegiji v notranjeavstrijskih deželah: 1573 v Gradcu z rezidencama v Dolnji Lendavi in Millstattu, 1597 v Ljubljani z rezidenco v Pleterjah, 1605 v Celovcu z rezidenco v Dobrli vasi, 1613 v Leobnu, 1615 v Gorici, 1619 v Trstu in 1620 v Judenburgu. Leta 1585 je bil graški kolegij povzdignjen v osrednjo univerzo za notranjeavstrijske dežele. V teh kolegijih se je vzgajala nova generacija katoliške inteligence, ki je pomagala dati deželi ponovno katoliško podobo.

Vzporedno s katoliško prenovo, ki jo je pospešila tudi protestantska kritika cerkvenih razmer v Notranjeavstrijskih deželah, je potekala politična rekatolizacija po načelu augsburškega verskega miru *cuius regio eius et religio*. Ferdinand I. je bil sicer prepričan, vendar hkrati tudi pragmatičen katoličan, ki je katoliško vero izkoristil za oblikovanje svoje absolutistične oblasti. Proti protestantizmu se je odločil že leta 1522; leta 1527 je ukazal sežgati »heretične«, torej protestantske knjige. Vendar je imela zanj odločilno vlogo politična stabilnost njegovega vladanja. Zato je bil, kot so pokazala pogajanja leta 1555, pripravljen tudi na kompromise s protestanti. Zato je v notranjeavstrijskih deželah dovolil, »dokler ne bo koncil drugače odločil«, poroke duhovnikov in laični kelih. Zato je prepovedal objaviti tiste odloke tridentinskega koncila, o katerih je menil, da bi utegnili zmanjšati njegovo absolutistično oblast. V nasprotju s svojim bratom, cesarjem Karlom V., ki se je iz protesta proti določilom augsburškega verskega miru leta 1556 odrekel svoji cesarski kroni, je kralj Ferdinand, ki je naslednje leto nasledil svojega brata kot cesar,

augsburške dokumente podpisal in jim s tem dal veljavo državnih zakonov. Vendar tudi Ferdinand ni bil pripravljen deželnim stanovom priznati istih pravic, ki jih je augsburški verski mir priznal državnim stanovom.

Malo pred svojo smrtjo leta 1564 je cesar Ferdinand I. habsburške dedne dežele razdelil med svoje sinove, Maksimilijana, ki je bil po očetovi smrti izvoljen za cesarja, Ferdinanda in Karla. Nadvojvoda Karel II. je dobil Notranjo Avstrijo in si izbral za svojo rezidenco Gradec na Štajerskem. Karel je že od začetka poudarjal, da ima v svojih deželah edini pravico določati veroizpoved svojih podanikov, na kateri je, podobno kot njegov oče Ferdinand, med drugim gradil svoj absolutizem. V pismu svojemu bratu cesarju Maksimilijanu II. (1564–1576) je leta 1569 izrazil resne pomisleke proti, po njegovem mnenju prevelikim Maksimilijanovim simpatijam in popuščanju protestantom. V tem, pogosto spregledanem dokumentu, je Karel predstavil natančno premišljen program politične rekatolizacije svojih dežel, vključno s cenzuro tiska.⁴ Gradec je z njim postal središče in izhodišče politične rekatolizacije notranjeavstrijskih dežel. Tej so bili namenjeni že omenjeni jezuitski kolegij (1572), jezuitska univerza (1585) in papeška nunciatura (1580) v Gradcu.

Čprav je bil Karel trdno odločen v svojih deželah uveljaviti katoliško vero, je bil leta 1572 zaradi finančne stiske pri obrambi dežele pred Turki prisiljen v t. i. *Graški pacifikaciji* (graška verska pomiritev) štajerskemu plemstvu in graškim meščanom priznati svobodo veroizpovedi in vesti. Deželni stanovi so mu zato obljubili višje izredne dajatve. Šest let pozneje (1578) je iz istega razloga v t. i. *Bruškem libelu* (verska pomiritev v Brucku ob Muri) priznal iste pravice tudi koroškemu in kranjskemu plemstvu, glavnima mestoma Ljubljani in Celovcu ter Leobnu, ne pa tudi Gorici. Čprav je šlo v obeh primerih le za vladarjevo ustno zagotovilo, ki ni imelo veljave »deželnega zakona«, je bila po mnenju avstrijskega zgodovinarja Karla Amona s tem de facto ustanovljena »deželna Cerkev brez deželnega kneza«.

4 Karl Amon, *Abwehr der Reformation und Rekatholisierungsversuche in Innerösterreich unter Ferdinand I. und Karl II.*, v: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628*, Celovec 1994, 412–413.

Do konflikta z notranjeavstrijskim nadvojvodom je prišlo, ko so plemiči hoteli njim osebno priznane privilegije raztegniti tudi na svoje podložnike. Na Kranjskem je Primož Trubar že pred tem z objavo svoje *Cerkovne ordninge* leta 1564 poskušal pod zaščito deželnih stanov za Slovence organizirati luteransko deželno Cerkev. Glede na določila augsburškega verskega miru je v obeh primerih z vidika državnega prava šlo za kršitev izključne pravice deželnega kneza določati veroizpoved svojih podanikov in s tem torej za kršitev pravnega reda države.

Leta 1579 so se v Münchnu sestali bavarski vojvoda Viljem, tirolski vojvoda Ferdinand in notranjeavstrijski nadvojvoda Karel ter se dogovorili za enoten nastop proti protestantom. Zedinili so se, da bodo dosledno uveljavili pravna pooblastila, ki jim jih omogočil augsburški verski mir. Nekaj let kasneje (1584) je nadvojvoda Karel imenoval za svojega osebnega svetovalca in vladnega namestnika v Gradcu ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja (1580–1597), gorečega zagovornika cerkvene prenove in od leta 1578 predsednika reformacijske komisije za Gorenjsko. Tavčar se je dogovoril z briksenškim in freisniškim škofom, ki sta imela zemljiško posest tudi na Kranjskem, za enoten nastop proti protestantom. Prav tako je Tavčar posredoval pri regentinji Mariji Ani Bavarski, da je smel leta 1581/82 oglejski pomožni škof Paolo Bisantio in leta 1593/94 oglejski patriarh Francesco Barbaro opraviti apostolsko vizitacijo v habsburškem delu patriarhata. Njuna vizitacijska poročila pričajo o veliki razširitvi protestantizma v naših deželah v tem času. Tavčar si je prizadeval uveljaviti vladarjeve odloke proti protestantskim mestnim svetnikom in sodnikom, podpiral je tisk protiluteranskih knjig in skrbel za boljše izobrazbo svojih duhovnikov. Ker ni imel možnosti v Ljubljani ustanoviti od tridentinskega koncila predpisanega škofijskega seminija, naj bi jezuitski kolegij, ki mu ga je še uspelo ustanoviti tik pred smrtjo, istočasno oblikoval katoliško inteligenco in služil kot izobraževalno središče za duhovniške kandidate.

Po Karlovi nenadni smrti je bila zaradi mladoletnosti njegovega sina Ferdinanda v notranjeavstrijskih deželah za nekaj časa prekinjena uveljavitev münchenskega dogovora. Položaj se je radikalno spremenil, ko je Ferdinand II. leta 1595 (cesar 1619–1637) prevzel oblast.

Pri poklonitvi deželnih stanov v Gradcu, Celovcu in Ljubljani je Ferdinand odločno zavrnil zahteve protestantov, da njim in njihovim podložnikom prizna pravico do svobode veroizpovedi.

Konkretna načela rekatolizacije notranjeavstrijskih dežel je izdelal lavantinski škof Jurij Stobäus pl. Palmburg (1584–1618), ki je po Tavčarjevi smrti postal vladni namestnik v Gradcu. Pred svojim imenovanjem je bil Stobäus svetovalec Ferdinandove matere Marije Ane Bavarske pri uveljavljanju pravic njenega mladoletnega sina. Dne 20. avgusta 1598 je Stobäus nadvojvodi Ferdinandu predložil spomenico, v kateri je nadvojvodi svetoval, naj z rekatolizacijo svojih dežel začne takoj, ne glede na obstoječo turško nevarnost. Odločno naj uveljavi določila augsburškega verskega miru, vendar naj se pri tem vzdrži vsakega nasilja. Vzporedno s politično rekatolizacijo mora potekati temeljita notranja prenova Cerkve. Dalje je Stobäus nadvojvodi odsvetoval uporabo rimske inkvizicije, za katero se je zavzemal papeški nuncij v Gradcu. Namesto nje so bile v notranjeavstrijskih deželah ustanovljene posebne reformacijske komisije, katerih člani so postali najvišji politični in verski predstavniki posameznih dežel. Prvi so preverjali politično zvestobo podložnikov do vladarja, drugi pa skrbeli za pravovernost katoliškega nauka med verniki. Protestante so skušali najprej pridobiti za katolištvo s temeljitim poukom o katoliškem nauku. Tistim, ki se zaradi svojega prepričanja niso bili pripravljene spreobrniti v katoliško veroizpoved, je bilo dovoljeno prodati svoje premoženje in se izseliti iz dežele.

Protestanti so bili zaradi predlagane rekatolizacije dežele razumljivo ogorčeni, vendar je bila njihova reakcija nanjo premalo preiščljena in je položaj le še zaostрила. V Gradcu je prišlo do divjih verbalnih napadov na papeža in nadvojvodo, v Celovcu so protestanti onemogočili sleherni katoliško bogoslužje, pri Gospe Sveti so napadli in sramotili katoliške romarje ter poškodovali cerkev, v Ljubljani so nasilno preprečili procesijo svetega Rešnjega telesa. Na te izgrede je nadvojvoda Ferdinand odgovoril 19. septembra 1598 z izgonom vseh protestantskih učiteljev in predikantov iz notranjeavstrijskih mest.

Reformacijske komisije so začele svoje delo na Štajerskem. V komisiji za Štajersko in Koroško je cerkveno stran zastopal sekovski

škof Martin Brenner (1584–1615), v komisiji za Kranjsko pa ljubljanski škof Tomaž Hren (1598–1630). Brenner je na različnih italijanskih univerzah prejel temeljito teološko izobrazbo. Ko ga je Salzburški nadškof imenoval za generalnega vikarja za Štajersko, si je za prednostno nalogo zadal uveljavitev odlokov tridentinskega koncila. Bil je znan kot odličen in prepričljiv pridigar, kot član verske in reformacijske komisije pa je bil odločen in neizprosno izvrševalec nadvojvodovih odlokov do protestantov.

Na Kranjskem je glede na ostale avstrijske dežele protestantsko gibanje že zaradi drugačnosti jezika predstavljalo poseben primer. Osrednja osebnost slovenske reformacije je bil Primož Trubar (1508–1586), ki se je pri tržaškem škofu Petru Bonomu (1502–1546) podrobno seznanil s humanistično kritiko tedanje družbe in si pri ljubljanskem škofu Franzu Kazianerju (1536–1543, tudi Francišek Kacijanar) poglobil svojo gorečnost za temeljito prenovu Cerkve na slovenskem narodnostnem ozemlju. Ob svojem prihodu v Ljubljano in imenovanju za kanonika se je pridružil skupini v ljubljanskem stolnem kapitlju, ki je simpatizirala z reformacijo. Ko je moral leta 1548 zapustiti domovino in je postal luteranski pridigar v Rothenburgu nad Taubero, kjer se je istega leta poročil z Barbaro Sitar, je tudi formalno izstopil iz katoliške Cerkve. Po Luthrovem načelu, da se mora vsak človek osebno in brez posrednikov srečati z Božjo besedo, je leta 1550 »svojim ljubim Slovincem« natisnil prvi slovenski knjigi, *Katekizem* in *Abecedarij*. S tem je položil temelje slovenskemu knjižnemu jeziku. Vrh literarne dejavnosti slovenskih protestantov je nedvomno Dalmatinov prevod vsega *Svetega pisma*, ki je izšel z letnico 1584.

Na katoliški strani si je Tavčarjev naslednik Tomaž Hren nekoliko kasneje prizadeval za boljšo izobrazbo duhovnikov, obnovil je izobraževalno ustanovo za duhovnike v Gornjem Gradu (Collegium Marianum), v Gradcu in Rimu je zanje ustanovil več štipendij, pospeševal je cerkveno likovno umetnost ter podpiral reformna prizadevanja jezuitov in kapucinov. Na področju slovenskega jezika in slovstva pa ni imel tako srečne roke in ni mogel ponuditi ničesar, kar bi bilo primerljivo s protestantsko literarno dediščino.

Podobno kot na Štajerskem in Koroškem se je tudi na Kranjskem

reformacijska komisija polastila cerkva in premoženja, ki so ga nekoč protestanti odtujili katoličanom, in uničila vsa znamenja protestantske navzočnosti v notranjeavstrijskih deželah, vključno s protestantskimi knjigami. Šele leta 1627 je cesar Ferdinand II. ukazal, da »heretičnih«, z drugimi besedami protestantskih knjig niso več sežigali, ampak jih izročali jezuitski univerzi v Gradcu oziroma jezuitskim kolegijem v posameznih deželah. Seveda je tudi reformacijska komisija na Kranjskem po ukazu graškega nadvojvode sežigala protestantske knjige, poleg nemških tudi slovenske. Slednje seveda ne zaradi tega, ker so bile slovenske, ampak zato, ker so za takratni čas in takratne razmere veljale za protidržavne. Naša generacija je še v drugi polovici 20. stoletja doživljala množično uničevanje t. i. »državi sovražnih knjig«! Žal je uničevanje knjig v 16. stoletju prizadelo šele nastajajočo slovensko knjižno dediščino. O začetkih slovenskega knjižnega jezika si nemško govoreči in nemško misleči nadvojvoda v Gradcu seveda ni belil glave. Pač pa je zaradi nje prišel v notranjo stisko ljubljanski škof Tomaž Hren, ki je njegova stanovska kolega, lavantinski škof Jurij Stobäus in sekovski škof Martin Brenner na večinoma nemško govorečem območju nista doživljala: Kaj storiti s slovenskimi protestantskimi knjigami, ki so bile razglašene za državi sovražne in morajo zato s ostalimi protestantskimi knjigami končati na grmadi? Škof Hren se je pomena slovenskih knjig nedvomno zavedal. Vsega ni bilo mogoče rešiti. Verjetno tudi ni bilo v njegovem interesu, da bi se npr. ohranila Trubarjevi katekizmi in *Cerkovna ordninga*. Vsekakor pa je želel rešiti *Sveto pismo*. To vendar ne more biti »heretično«. Kljub temu ni bilo lahko v času brezkompromisne politične rekatolizacije dežele in intenzivne katoliške preнове (oboje moramo upoštevati, ko govorimo o protireformaciji) pri politični oblasti v Gradcu in cerkvenih predstojnikih v Rimu dobiti dovoljenje, da so smeli slovenski katoliški duhovniki uporabljati *Sveto pismo*, ki ga je prevedel protestant Jurij Dalmatin.

Napačno bi bilo, če bi ostrino katoliških ukrepov proti protestantom presojali samo skozi prizmo slovenske kulturne zgodovine. Slovenci smo bili v notranjeavstrijskih deželah vendarle jezikovna manjšina. Protireformacija ni bila naravnana proti slovenski knjigi, kot bi bilo včasih razumeti nekatere posplošene in poenostavljene

prikaze tega obdobja. V bistvu je šlo za boj na državni ravni, šlo je za pravice deželnega gospoda, ki je skladno z določili augsburškega verskega miru uveljavljal pravni red v svoji državi. Zato slovenski protestanti niso mogli računati na politično podporo protestantov v nemških deželah in je tudi niso dobili. Človekove pravice svobode vesti in svobode veroizpovedi pa v tem času niso priznavali ne na katoliški in ne na protestantski strani. Te »svoboščine« so bile pridržane samo privilegiranemu sloju prebivalstva.

Sledila je vrsta ukrepov, s katerimi je nadvojvoda vedno bolj omejeval dejavnost protestantov. Ko so protestanti uvideli, da ne morejo računati na politično podporo nemških protestantov in da se zanje ne bosta zavzela niti cesar Maksimilijan II. (1564–1576) niti cesar Rudolf II. (1576–1612), je bil njihov boj za svobodo veroizpovedi v notranjeavstrijskih deželah izgubljen, čeprav je Maksimilijan veljal za protestantom naklonjenega, Rudolf II. pa je madžarskemu plemstvu zaradi grozeče turške nevarnosti priznal pravico, da smejo načelo *cuius regio eius et religio* uveljaviti tudi za svoje podložnike.

Položaj v notranjeavstrijskih deželah se je zaostрил, ko je nadvojvoda Ferdinand II. leta 1619 postal cesar in leto dni pozneje v bitki pri Beli gori zlomil upor protestantskih Čehov. S tem je postal popoln gospodar položaja v habsburških dednih deželah, ki so navzven ponovno dobile katoliški videz. Dne 1. avgusta 1628 je podpisal odlok, s katerim je ukazal, da morajo tudi plemiči v roku enega leta sprejeti katoliško veroizpoved ali pa zapustiti deželo. Do izteka tega roka se je iz notranjeavstrijskih dežel izselilo približno 800 ljudi.